

İngilizce Literatürde Osmanlı Dönemi Fetva Çalışmaları

İsmail CEBECİ*

Giriş

İslam hukukunun temel kavramlarından biri olan *fetvanın* Osmanlı pratiği, Batı'da ve özellikle İngilizce literatürde gün geçtikçe daha fazla sayıda araştırmaya konu edilmektedir. Bu makalenin amacı, İngilizce literatürde Osmanlı dönemi fetva kurumuna yönelik olarak yapılan çalışmaları değerlendirmek ve temel yaklaşımları ortaya koymaktır. Bu bağlamda, literatürdeki temel bakış açıları, yöntemler ve fetvaya ilişkin dikkat çekilen noktalar ele alınacak ve Osmanlı dönemi fetva çalışmalarının başlama süreci, literatürdeki önemli eserlerin muhteva açısından değerlendirilmesi, fetva ile ilgilenen şahısların özellikleri, araştırmacıların konuyla ilgilenme sebepleri, temel soruları ve çalışmalarda hangi hususların vurgulandığı üzerinde durulacaktır. Çalışmanın sonunda ilgili literatürü oluşturan eserlerden seçilmiş bir kaynakça sunulacaktır. Ayrıca İngilizce literatür üzerinden Batılı araştırmacıların konuyla ilgili zihin dünyalarını ortaya koymak amacıyla, gerektiğinde Osmanlı dışı fetva literatürüne de atıflar yapılacaktır.

Fetvanın fonksiyonuna ve İslam tarihi boyunca işleyişine dair çalışmalarda özel bir Osmanlı vurgusu dikkat çekmektedir.¹ Bu noktada, Osmanlı'da fetva müessesesinin ayrıntılı bir prosedüre sahip olup kurumsal bir yapı kazanmasının yanında ilgili döneme ilişkin orijinal belge ve kayıtlara nispeten kolaylıkla ulaşılabilmesi de etkili olmuştur. Bu durum hem kurumlar tarihi ve hem İslam hukuk tarihi açısından Osmanlı fetvasını çok önemli bir konuma getir-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Örneğin M. K. Masud, B. Messick ve D. S. Powers fetvaya ilişkin giriş niteliği taşıyan ortak makalede Osmanlı dönemi fetva müessesesine pek çok yerde atıfta bulunmaktadır. Bkz. "Muftis, Fatwas and Islamic Legal Interpretation", *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, Cambridge, Mass.: Harvard University, 1996, s. 11-13, 20, 22-26.

mektedir. Ayrıca bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti'ndeki kurumların ve bunlara ilişkin materyallerin modern öncesi döneme dair önemli bir kaynak olduğunu ifade ederler. Bu bağlamda mesela Gerber bugünkü Türkiye ve İslam dünyasını anlamak için modern öncesi dönemi ve özellikle Osmanlı'yı anlamak gerektiğini dile getirmekte ve bu düşünceyle fetva çalışmalarına giriştiğini belirtmektedir.²

Modern fetva çalışmalarının başlangıç sürecine baktığımızda, XX. yüzyılın ilk yarısında Batı'da İslam ile ilgili akademik düzeyde yapılan çalışmaların genel itibarıyla geniş bir alana yayılmış olup belirli konular üzerinde yoğunlaşmadığı söylenebilir.³ Bu tabii süreç içinde önce İslam hakkında temel giriş kitapları yazılmış ve genel fikir ve iddialar ortaya atılmış, takip eden yıllarda belirli konular üzerinde detaylı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Buna paralel olarak Batı'da XX. yüzyılın ilk yarısında asli kaynaklar kullanılarak gerek fetva ve gerek Osmanlı fetvası merkezli ayrıntılı çalışmalar yapıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte İslam ve Osmanlı Hukuku ile ilgili yapılan değerlendirmelerde fetvaya da kısaca değinildiği görülmektedir. Örneğin meşhur oryantalist Schacht'ın *An Introduction to Islamic Law* (İslam Hukukuna Giriş) adlı eserinde fetvadan yüzeysel ve özet olarak bahsedilmesi dikkat çekmektedir.⁴ Doğrudan fetvayı ve özelde Osmanlı Devleti içinde fetvayı konu edinen çalışmaların geçen yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Batı'da fetva ile ilgili müstakil çalışmaların nispeten geç başlamasına ilişkin olarak Batı'da fetva müessesesinin tam bir karşılığının bulunmaması, konunun araştırmacılar tarafından kolaylıkla yorumlanamayacak mahiyette olduğu şeklinde bir algının bulunması ve öneminin yeterince kavranamayışı gibi sebepler zikredilmektedir. Ayrıca müftünün rolünün tam olarak bilinmemesi ve müftülüğün kadılık makamına nazaran daha az kurumsal olması da mahkeme sistemine (*kazâ*) nazaran fetvanın az çalışılmasında etkili olmuş görünmektedir.⁵

I. Temel Yaklaşımlar

Konuyla ilgili temel İngilizce kaynaklar genellikle makale formatında olmakla birlikte özellikle şeyhülislam biyografilerini ele alan kitap boyutunda-

2 Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: State University of New York, 1994, s. 1-2. Ayrıca bkz. Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem: The Hebrew University, 1988, s. 187.

3 Paralel bir görüş için bkz. Colin Imber, *Ebu's-suud, The Islamic Legal Interpretation*, California: Stanford University Press: 1997, s. XI.

4 Bkz. Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University Press: London 1964, s. 74-75.

5 Masud, Messick ve Powers, "Muftis", s. 3.

ki eserlerin varlığı da dikkat çekicidir. Ayrıca Türkiye’de İngilizce olarak hazırlanan akademik tezlerin sayısı da gün geçtikçe artmaktadır. Bu başlık altında, sadece Osmanlı fetvasına dair dönüm noktası sayılan ve literatür açısından önemli olan eserlerdeki temel yaklaşımlara değinilecektir. Ayrıca, her ne kadar konuya ilgi artsa da Batı’da Osmanlı fetvasıyla ilgilenen geniş bir araştırmacı kitlesinin bulunmaması ve bu alanda sınırlı sayıda kişinin çalışması belirli kişilerin eserlerine yoğunlaşmayı gerekli kılmaktadır.

İngilizce olarak yayınlanan İslam Ansiklopedisi’nin (*Encyclopedia of Islam*) ilk versiyonunda “Fetva” (Fatwa) maddesi çok kısa olup Osmanlı dönemine dair bilgi içermemektedir. Ansiklopedinin ikinci basımında ilgili madde genişletilmiş ve maddeye Osmanlı dönemine ilişkin olarak “Ottoman Empire” (Osmanlı İmparatorluğu) alt başlığı eklenmiştir. Bu kısımda Osmanlı pratiği içinde fetvahanede fetvanın hazırlanma süreci, fetvanın şekli, mezhep-fetva ilişkisi, müftülerin kazâ sistemi ve kadımlarla ilişkisi gibi konulara kısa bir şekilde değinilmektedir. Birbirinden çok farklı olmayan her iki versiyonda da Osmanlı dönemi fetva kurumuna dair önemli bilgiler bulunmakta, ayrıca müftülerin kronolojisi, devlet sistemi ve ulema içindeki konumları ve kurumun geçirdiği süreçler söz konusu edilmektedir. Bahsi geçen “Fetva” ve “Şeyhülislam” maddeleri Heyd’in aşağıda bahsedilecek makalesinden daha erken bir dönemde yayınlanmış olmasına rağmen, ansiklopedi maddesi olmaları itibarıyla, çok daha kısa ve etki açısından daha zayıftır.

Osmanlı dönemi fetvalarına dair çalışmaların tarihinde Uriel Heyd⁶ önemli bir yer tutmaktadır. Zira Heyd’in 1969’da yayınlanan “Some Aspects of the Ottoman Fetva” (Osmanlı Fetvasının Bazı Vecheleri)⁷ adlı makalesi Batı’da Osmanlı fetvasını anlamaya yönelik çalışmalar açısından çok önemli bir ilk adım olarak değerlendirilebilir.⁸ Heyd’in bizzat kendisi, 1960’lara değin Batı’da Osmanlı fetvasını anlamaya yönelik bir çalışma yapılmadığını ve büyük fetva koleksiyonlarından çok azının bir Batı diline çevrildiğini ifade

6 Uriel Heyd, 1913-1968 yılları arasında yaşamış, Doğu Araştırmaları alanında çalışmış ve İslam Tarihi Profesörü olmuş bir araştırmacıdır. 1939-1940 yıllarında İstanbul’da bulunmuş, 1943-1948 arasında *Jewish Agency*’nin Ortadoğu şubesinde çalışmıştır. Birtakım siyasi görevlerde bulunduktan sonra 1951’de The Hebrew University of Jerusalem’de (Kudüs İbrani Üniversitesi) ders vermeye başlamıştır. Eserlerinin çoğu Osmanlı Devleti ve Türkiye konulu tarih, dil ve hukuk çalışmalarıdır.

7 Uriel Heyd, “Some Aspects of the Ottoman Fetva”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 32, 1969, s. 35. Bu makale Fethi Gedikli tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Ferhat Koca editörlüğünde yayınlanan *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler* (2002) adlı kitapta yer almıştır.

8 Masud ve arkadaşları da bu hususa dikkat çekmektedir, bkz. “Muftis”, s. 20. Sabra F. Meservey’in 1965’te yayınladığı *Fezullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam* başlıklı doktora tezi, tarih bakımından daha erken olmakla birlikte biyografi temelli olup literatürde çok etkili bir konumda değildir.

etmektedir.⁹ Yine Osmanlı Hukuku alanında çalışan Imber, Heyd'in Osmanlı Hukuku incelemelerinde öncü bir kişi olduğunu söyler.¹⁰ Dolayısıyla Batı'da Osmanlı fetvası çalışmalarının Heyd ile başladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Heyd, adı geçen makalesinde Osmanlı fetva sistemini yani fetvahanenin işleyişini, fetvanın şekli unsurlarını (başlangıç, soru, cevap, imza, kaynaklar vs.), kurum içindeki görevlileri, bu kişilerin aldıkları ücreti, fetva metninin fiziksel unsurlarını, fetvanın oluşum ve yayım prosedürünü, konularını, başvurulan kaynakları ve konu edilen meseleleri, ikincil kaynakların yanı sıra fetva mecmuaları, sicil, arşiv vb. birinci el kaynaklardan da faydalanarak ve örnekler vererek ortaya koymaktadır. Mezkur makale, Osmanlı Devleti'nde fetva müessesesini kurumsal olarak tanıtmaya amaçlı güden ansiklopedik üslupta bir çalışma olup analiz boyutu ikinci planda kalmaktadır. Heyd'in bu makalede Osmanlı fetva sisteminin işleyişini ve unsurlarını ayrıntılı bir biçimde tahlil ettiği ve dönemsel farklılıklara da dikkat çektiği görülmektedir.

1972'de yayınlanan "The Shaikh al-Islam and the Evolution of Islamic Society" (Şeyhülislam ve İslam Toplumunun Gelişimi) başlıklı makalesinde Bulliet, şeyhülislamın konumuna değinirken İslam tarihindeki diğer bazı devletlerle birlikte Osmanlı Devleti'ndeki duruma da özel bir önem atfetmiştir. Alanla ilgili erken sayılabilecek diğer bir müstakil çalışma Michael M. Pixley'in 1976'da yayınlanan "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History" (Osmanlı Tarihinin İlk Dönemlerinde Şeyhülislamın Gelişimi ve Rolü) başlıklı makalesidir. Pixley, kısa ama dikkate değer tasnifler içeren ve konuyla ilgili bazı teorilere değindiği bu çalışmasında fetva ve müftülerin Osmanlı'da 1424-1574 arasındaki durumunu dört ayrı döneme ayırarak incelemiştir. Makalede müftülerin hukuk sistemi içindeki konumu ve kadımlarla ilişkisi ile fetvanın bu sistemdeki yerine değinildikten sonra fetvaların idareye ve halka ilişkin olmak üzere iki kategoriye ayrıldığı görülmektedir.

Ayrıca Pixley'e göre şeyhülislamlık XVI. asır ortalarına kadar adım adım güçlü bir politik figür olma yolunda ilerlemiştir.¹¹ Örneğin II. Murad'ın Şemseddin Fenari'yi ilk şeyhülislam olarak isimlendirmesinin iki önemli sebebi vardır: Din faktörünü önemli bir noktaya yerleştirerek yüksek bir İslami devlet oluşturmak ve sultanın muhaliflerini bu şekilde zayıflatmak. Müellif bu iki gelişmenin de devletin merkezleşme ve güçlenmesinin bir parçası olduğunu

9 Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetva", s. 35.

10 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, s. XI. Ayrıca Gerber fetva koleksiyonlarına, modern antropoloji açısından gerektiği kadar önem verilmediğini belirtmektedir. Bkz. Gerber, *State, Society and Law*, s. 23.

11 Michael M. Pixley, "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History", *Journal of the American Oriental Society*, c. 96, sy. 1 (Jan.-Mar.,1976), s. 91.

ifade etmektedir.¹² Ayrıca Pixley'e göre, II. Mehmed zamanında şeyhülislamın ulemanın reisi haline gelmesi, bir taraftan padişaha halife benzeri yüksek bir kimlik verirken, diğer taraftan ulemayı daha etkin bir şekilde idare etmekle ilgiliydi.¹³ Diğer taraftan Pixley, şeyhülislamın, Abbasilerdeki halife benzeri ya da Ortodoks Patriklik benzeri bir pozisyonda olduğu fikrine katılmadığını ifade etmektedir.¹⁴ Sonuç bölümünde, şeyhülislamın şahsında temsil edilen İslam hukuk teorisinin devlet adına kullanılan ya da şartlara göre tekrar şekillendirilen bir araç olduğu belirtilmektedir.¹⁵

R.C. Repp'in 1986'da yayınladığı *Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (İstanbul Müftüsü: Osmanlı İlmiye Teşkilatı Üzerine Bir Çalışma) başlıklı kitabı da literatür açısından dikkate değer bir eserdir. Müellif bu eserde temel olarak şeyhülislamlık kurumunun XV. yüzyılın başlarından Ebussuud'un vefatına (1574) kadar olan durumunu değerlendirmektedir. Altı bölümden oluşan kitapta, ilgili dönemdeki şeyhülislamlar kronolojik olarak ele alınmakta ve meslek hayatlarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Repp'in çalışması, fetvanın kurumsal gelişimini takip etme açısından oldukça dikkat çekicidir.

Masud, Messick ve Powers'ın *Islamic Legal Interpretation - Muftis and Their Fatwas* başlıklı derlemesi ise modern fetva çalışmaları içinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Zaman zaman Osmanlı fetvasına dolaylı olarak değinen eser, içerdiği bazı makalelerle de Osmanlı fetva literatürüne doğrudan katkı sağlamaktadır. Örneğin kitabın giriş bölümünü oluşturan "Muftis, Fatwas and Islamic Legal Interpretation" başlıklı makalenin farklı yerlerinde Osmanlı fetvasından bahsedilmektedir. Ayrıca kitapta yer alan bir başka makale olan¹⁶ Imber'in "Eleven Fetvas of the Ottoman Sheikh ul-Islam Abdurrahim" başlıklı çalışması ise doğrudan Osmanlı Şeyhülislamı Abdurrahim Efendi'nin neseple ilgili on bir fetvası üzerine yapılan değerlendirmelerden oluşmaktadır.

Gerber'in *State, Society and Law in Islam* adlı kitabında yer verdiği "The Fetva in the Legal System" (Fetvanın Hukuk Sistemi İçindeki Yeri) başlıklı bölüm özellikle Osmanlı fetvası açısından kayda değer bir konumdur. Müellif, fetva yayınlamakla etkinliğin artması arasında paralellik olduğunu ve bu durumun fetvayı sadece kadı seviyesinde değil, devlet katında da önemli kıldığını iddia etmektedir.¹⁷ Daha sonra merkez fetvalarıyla Filistin ve Suriye'de yayınlanan diğer fetvalar arasında mukayeseler yapılmakta ve Ebussuud'un

12 Pixley, "Şeyhülislam", s. 92.

13 Pixley, "Şeyhülislam", s. 93.

14 Pixley, "Şeyhülislam", s. 93-94.

15 Pixley, "Şeyhülislam", s. 96.

16 Bkz. Masud, Messick ve Powers, a.g.m., s. 11-13, 20, 22-26.

17 Gerber, *State, Society and Law*, s. 80-81.

Ma'rûzât'ı üzerinde durulmaktadır. Şeyhülislamın hukukî görüşleri üzerinde yoğunlaşarak İslam hukukundaki değişimi gözlemlemeyi hedefleyen¹⁸ Gerber, bölümün sonunda Osmanlı Devleti'nde İslam hukukunun statik ve donmuş olmaktan uzak bir niteliğe sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁹

Literatürdeki bir diğer önemli eser Imber tarafından 1997'de yayınlanan *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*²⁰ adlı kitaptır. Imber bu kitaptaki amacının, Ebussuud'un fetvalarından ve diğer yazılarından oluşturduğu bir seçkiyi hukukî ve tarihsel bir bağlama oturtmak olduğunu ifade etmektedir.²¹ Imber kitabında pek çok konunun yanı sıra *Fetva Eminliği*, müftülük makamının XV. ve XVI. asırda geçirdiği değişim ve hukukî hiyerarşi içindeki pozisyonu, Ebussuud'un fetvalarının niteliği, Ebussuud'un fetva verme faaliyetini sistemleştirerek hukukî standartlar getirmesi ve fetvaların formatından bahsetmektedir.

Türkiye'de ve Batı'da sayıları çok olmasa da Osmanlı fetvasına ilişkin İngilizce olarak hazırlanan akademik tezlerin varlığı da dikkat çekicidir. Türkiye'de genellikle İngilizce eğitim veren üniversitelerin Tarih bölümlerinde hazırlanan bu çalışmaların bir kısmı fetvalarda *sulh* ve *iltizâm* gibi kavramlar üzerine yoğunlaşmakta iken diğer bazıları belirli bir dönemde fetvalar ışığında toplumsal meseleleri tahlil etmeye çalışmaktadır. Örneğin Ertuğrul Ökten'in "Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of Ibn Kemal" (İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı Toplumunu ve Devleti) başlıklı çalışması²² buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Ökten yedi bölümden oluşan bu eserde İbn Kemal'in biyografisine ek olarak bazı toplumsal problemlerin izini sürmekte ve kanun-şeriat ilişkisine değinmektedir. Bunun yanı sıra Zecevic'in "On the Margin of Text, On the Margin of Empire: Geography, Identity, and Fatwá-Text in Ottoman Bosnia" (Metnin Kenarında, İmparatorluğun Kenarında: Osmanlı Bosna'sında Coğrafya, Kimlik ve Fetva Metni) başlıklı doktora tezi Batı'da Osmanlı fetvasıyla ilgili olarak kaleme alınan olumlu güncel akademik çalışmalar arasında değerlendirilebilir. Zecevic bu çalışmada XVI. ve XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı Bosna'sındaki müftülük kurumunu ele almaktadır.²³

18 Gerber, *State, Society and Law*, s. 95.

19 Gerber, *State, Society and Law*, s. 112.

20 Eser *Şeriatın Kanununa: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk* başlığıyla Murteza Bedir tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (2004).

21 Imber, *Ebu's-su'ud*, s. 11-12.

22 Ertuğrul Ökten, "Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of Ibn Kemal", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996.

23 Ayrıntılı bilgi için bkz. Selma Zecevic, "On the Margin of Text, On the Margin of Empire: Geography, Identity, and Fatwá-Text in Ottoman Bosnia", Doktora tezi, Columbia University, 2007.

II. Genel Özellikler

Batı'da konuyla ilgili yapılan ilk çalışmaların ardından fetvanın mahiyeti ve İslam hukuku açısından taşıdığı önem ve fonksiyonu daha iyi anlaşılmış ve fetva ile ilgili ayrıntılı çalışmalar çoğalmıştır. Imber'in de belirttiği gibi bu gelişmede Batı dışı bir yorum sisteminin Batı'ya birtakım faydalar sağlayabileceği anlayışı da etkili olmuştur. Genelde fetva sisteminin Batı'da tam olarak bir karşılığının olmadığı ifade edilse de bazı araştırmacılar fetva kurumunu; Anglo-Amerikan hukukundaki emsal kararlara dayanan hukuk (*Case-law*),²⁴ İngiltere'deki örf ve âdet hukuku (*Common Law*)²⁵ ve Roma hukukunda belirli hukukçulara hukukî meseleler hakkında devlet adına hüküm verme yetkisi tanınması (*Jus Respondendi*)²⁶ müesseselerine benzetmektedirler. Bu paralelde, Batılı olmayan yorum türlerini analiz etmenin Batı'ya çok şey kazandırdığına ve antropolojik yaklaşımları zenginleştirdiğine inanan bir antropolog olarak Messick, toplumların yorumlarını kendi kaynaklarından yaptığını ve fetvanın bu anlamda bir yorum faaliyeti olduğunu belirtmektedir.²⁷

Osmanlı'da fetva konusu ile ilgilenen kimseler arasında İslam tarihi ve antropoloji gibi sosyal bilim uzmanları yanında hukukçular da bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda kişilerin uzmanlık alanlarına bağlı olarak kazandıkları bakış açılarının izleri görülmektedir. Fetva çalışmaları genellikle 'Osmanlı' ya da 'hukuk' araştırmalarının bir neticesi olarak ortaya çıktığından dolayı fetvaların incelenmesinde mezkur konulara dair arka plan, ön kabuller ve algılar önemli ölçüde belirleyici rol oynamakta ve fetvanın hangi açıdan değerlendirildiğini yansıtmaktadır. Örneğin Heyd yukarıda bahsi geçen makalesinde fetvanın bir Osmanlı kurumu olma niteliğini öne çıkarırken Hallaq ve Powers fetvaya (ve Osmanlı fetvasına) İslam hukukunun bir unsuru olarak ve İslam hukukunun gelişimini, kurumlarını ve temel niteliklerini değerlendirme malzemesi olarak yaklaşmaktadırlar.

Fetva ile ilgilenen kişilerin genelde orijinal kaynakları kullanabilme becerisine sahip oldukları görülmektedir. Örneğin Heyd'in mezkur makalesinde *İlmiye Salnamesi*, *Ceride-i İlmiyye* ve bazı arşivlerden yararlanılmıştır. Yine Gerber, söz konusu eserini temel olarak kadı sicilleri üzerine bina ettiğini ifade etmektedir.²⁸ Heyd sözü geçen makalede İngilizce, Almanca ve Fransızcaya ek olarak yazma (fetvalar) ve matbu *İlmiye Salnamesi* (Osmanlıca), Türkçe (*İslam Ansiklopedisi*) kaynaklar kullanmaktadır. Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilatı* adlı kitabı, konuyla ilgili en çok atf yapılan eserlerdendir.

24 Masud, Messick ve Powers, "Muftis", s. 4.

25 Brinkley Messick, "The Mufti, the Text and the World: Legal Interpretation in Yemen", *Man*, New Series, c. 21, sy. 1 (Mart 1986), s. 104.

26 E. Tyan, "Fatwa", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon), s. 866.

27 Messick, "The Mufti", s. 102.

28 Gerber, *State, Society and Law*, s. 22.

Diğer yandan fetvaların gerçek kişilerin dile getirdiği somut problemlere somut cevaplar olarak ortaya konulduğu düşünülerek sosyal tarih yazımında bir kaynak/malzeme olarak kullanılması fikri yaygınlaşmış ve bunun bir sonucu olarak da fetvalardan hareketle oluşan sosyal tarih yazıcılığı geleneği zamanla güçlenmiştir.²⁹ Örneğin araştırılan herhangi bir dönem ile ilgili olarak o toplumdaki hukuk anlayışı, mezhep telakkisi, müftünün rolü, orada yaşayan insanların ibadetlerle ilgili soruları, ailevî problemleri, ekonomik meseleleri, cemiyette ortaya çıkan yenilikler ve devletin savaş gibi bazı önemli kararları fetvalarda yerini almıştır. Ayrıca fetva koleksiyonlarının, toplumların, zaman ve mekândaki düşünüş şeklini yansıtması hasebiyle araştırma konusu yapıldığı görülmektedir.³⁰ Fetvalardan hareketle, yayınlandıkları dönem ve uygulanan hukukî yöntemler hakkında sonuçlar çıkarma eğilimi bazı çalışmaların temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Örneğin Imber'in, Osmanlı şeyhülislamlarından Abdürrahim Efendi'nin nesep konusundaki on bir fetvası üzerine yaptığı değerlendirme ve çıkarımları içeren makalesi,³¹ Messick'in, Yemen'deki fetvalar hakkında müftü kimliğini ortaya koymayı amaçlayan antropolojik çalışması³² ve Powers'ın, Venşerîsi'nin bazı fetvalarından hareketle yaptığı çalışma³³ bu meyanda zikredilebilir.

Batılı araştırmacıların gittikçe artan bir şekilde, fetvayı sadece basit bir soru-cevap faaliyeti olarak değil hem kendi içinde hem de hukuk ve devlet sistemi içerisinde belirli bir bütünlük ve yere sahip ve aynı zamanda belirli bir fonksiyon icra eden bir olgu olarak ele alma eğiliminde oldukları dikkat çekicidir. Gerber'in, bu kavramları değerlendirmek için temel kaynaklar arasında fetva koleksiyonlarını da zikretmesi ve kitabının ana bölümlerinden birini fetvaya ayırması bunun bir örneğidir. Ayrıca fetvanın diğer kurum ve kavramlardan bağımsız olarak değil, hukuk ve kültür kavramları bağlamında ele alındığı belirtilmelidir. Yine Gerber, Osmanlı Devleti'nde fetva koleksiyonlarının kültürel ve düşünsel kaynaklar olarak din-devlet ilişkilerine ışık tuttuğunu ifade etmektedir.³⁴

29 Osmanlı'da fetvanın kapsamının çok geniş olması ve hayatın pek çok farklı alanındaki problemlerin (savaş-barış, idari meseleler, yenilikler, vergilendirme vs.) fetvaya yansımaya buna güzel bir örnek teşkil eder, bkz. Heyd, "Ottoman Fetva", s. 54.

30 Gerber, *State, Society and Law*, s. 23.

31 Colin Imber, "Eleven Fetvas of the Ottoman Sheikhul-Islam Abdurrahim", *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas* (der. Masud, Messick ve Powers), Cambridge, Mass.: Harvard University, 1996, s. 141-148.

32 Messick bu makalesinde Yemen'in Ibb bölgesindeki müftü kimliğini, müftülerin nasıl fetva verdiğini ve fetva-kazâ ilişkisini incelemiş ve o bölge ile ilgili somut bilgiler vermiştir.

33 Bkz. David S. Powers, "The Art of the Legal Opinion: al-Wansharisi on Tawlij", *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, s. 98-115.

34 Gerber, *State, Society and Law*, s. 83.

Bazı Batılı araştırmacılar fıkıh ve onun bir kurumu olan fetvanın dar bir hukuki kaynaktan ziyade Müslüman düşüncesinin paradigmatik formuna dayandığını ifade etmektedir.³⁵ Bu bağlamda fetva, Müslümanların zihniyet dünyasını ortaya koyan bir sistemdir. Buna bağlı olarak, müftü kültürü, fetvalarda uygulanan söylem stratejileri ve fikir yürütme biçimleri gibi konular bazı araştırmaların temel hareket noktaları olarak tezahür etmektedir. Powers'ın Venşerîsi üzerine yukarıda zikredilen çalışması bu tür bir zihniyet analizine örnek teşkil etmektedir.³⁶ Aynı şekilde bir başka örnek olarak Ardıç, hilafet kurumu etrafında XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında vuku bulan tartışmaları ele aldığı eserinde özellikle Osmanlı'nın son döneminde siyasi yanı ağır basan birtakım fetvaları incelemiş ve bu fetvaların farklı siyasi-ideolojik gayeler için nasıl işlev gördüklerine dikkat çekmiştir.³⁷

III. Öne Çıkan Temalar

Osmanlı fetvası alanında kaleme alınan İngilizce çalışmalarda bazı konuların öne çıktığı ve çokça vurgulandığı görülmektedir. Bunlar şöyle özetlenebilir:

1. Şeyhülislamlık Kurumu ve Devlet İçindeki Konumu

İlmî hiyerarşinin başında şeyhülislamın bulunması ve kazâ sistemi dururken fetva makamının ülkenin bütün dinî birimlerinin başına geçmesi fetvanın önemine işaret eden bir durum olarak yorumlanmış³⁸ ve bunun XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti içindeki çok önemli bürokratik değişmelerden biri olduğu ifade edilmiştir.³⁹ Gerber, İstanbul müftüsünün şeyhülislamlık makamına yükselmesi ile fetva yayınlaması arasındaki ilişkiye işaret etmiştir. Ona göre Osmanlı Devleti'ndeki politik ve idarî gelişmenin fetva ile de ilgisi vardır ve fetva sadece bölgesel bir kadı düzeyinde değil, devlet düzeyinde bir role sahiptir.⁴⁰ Ayrıca hukukî duruma merkezî hükümet açısından bakan şeyhülislamın hukuk ve düzenden sorumlu olduğu vurgulanmaktadır.⁴¹

Osmanlı fetva çalışmaları alanında kendisinden en fazla bahsedilen şahıs Ebussuud'dur.⁴² Onun getirdiği yenilikler ve hukuk sisteminde yaptığı değişikliklere çokça vurgu yapılmıştır. Bu durum, Osmanlı'nın zirve sayılan çağında

35 Messick, "The Mufti", s. 104.

36 Powers, "Wansharisi", *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, s. 98.

37 Nurullah Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*, Londra & New York: Routledge, 2012, s. 76 vd.

38 Imber, *Ebu's-su'ud*, s. 7; ayrıca XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamın dinî ve hukukî otoritenin başına geçmesine dikkat çeken Gerber fetva vermekle etkinlik ve güç arasında ilişki olduğunu ifade etmektedir (*State, Society and Law*, s. 22, 80-81).

39 Gerber, *State, Society and Law*, s. 92.

40 Gerber, *State, Society and Law*, s. 81, 92.

41 Gerber, *State, Society and Law*, s. 85.

42 Örneğin bkz. Schacht, *Introduction*, s. 90; Heyd, "Ottoman Fetva", s. 49-50; Pixley, "Şeyhülislam", s. 95.

hukukî alanda en önemli figür olan Ebussuud'la birlikte ortaya çıkan birçok önemli değişikliğin tabii bir sonucu olarak yorumlanabilir.⁴³ Imber modern tarihçilerin Ebussuud'un seküler hukuk ile şeriatı mezcettiğini iddia ettiklerini⁴⁴ söyleyerek bu iddianın geçerli olduğu tezini desteklemektedir.⁴⁵ Ayrıca literatürde, müftülerin hangi dönemde ne kadar ücret aldığı bilgisi üzerinden statüsü ile gücü arasında bağlantı kurulduğu görülmektedir.⁴⁶

2. Fetvanın Mahkemede Kullanılması

Fetvanın teori ile pratik arasındaki konumu, ilgili literatürde en çok değinilen bir başka noktadır. Bilindiği üzere prensip olarak fetva, kazânın aksine soyut, genel ve teorik bir hüküm ifade etmektedir.⁴⁷ Ancak diğer toplumlara göre Osmanlı'da müftünün temel farkı, dava taraflarına mahkemede kullanılmak üzere hüküm vermesi, fetvanın mahkemede delil olarak ileri sürülmesi ve müftünün sağladığı bilginin somut hukuk sistemi içerisinde önemli bir fonksiyona sahip olmasıdır.⁴⁸ Tyan Osmanlı'nın bazı dönemlerinde müftünün görevinin sulh hakimi (*magistrate*) ile birleştirilebildiğine işaret etmektedir.⁴⁹ Ayrıca mahkemede kendi lehinde fetva sunan tarafın davayı kazandığı ifade edilmiştir.⁵⁰

Buna bağlı olarak fetva-kazâ kıyaslaması çokça yapılmaktadır.⁵¹ Prensip olarak kazâ gibi bağlayıcı olmamasına rağmen, sistem içinde fetvanın kullanılması ona az ya da çok somut ve bağlayıcı bir özellik kazandırmış sayılmaktadır. Dolayısıyla özde şahsî bir faaliyet olan fetvanın zamanla devlet içinde belirli bir fonksiyon kazanması ve fetvanın mahkemeyi bağlayıcı bir özelliğe sahip olması da vurgulanan bir başka husustur. Şöyle ki; fetva prensipte bağlayıcılık açısından kazadan farklıdır. Verilen fetvaya uymak ya da uymamak kişinin vicdanını bağlar. Birçok durumda ise verilen fetva bir meselenin mahkeme safhasına varmadan çözümlenmesine yardımcı olmuştur. Bu nedenle mahkemeye görüş

43 Gerber de Ebussuud ve *Ma'rûzât*'ı üzerinde durmaktadır, bkz. Gerber, *State, Society and Law*, s. 88-92; ayrıca bkz. Heyd, "Ottoman Fetva", s. 49-51.

44 Örneğin bkz. Schacht, *Introduction*, s. 90.

45 Imber, *Ebu's-su'ud*, s. X. II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamın statüsünün gerilemesi ve bu süreçteki hukukî ve söylemsel mücadeleler için bkz. Ardiç, *Islam and the Politics*, s. 170.

46 Walsh, "Fatwa-Ottoman Empire", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon), s. 867; R. C. Repp, "Shaykh al-Islam", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon), s. 402; Heyd, "Ottoman Fetva", s. 52-53; Pixley, "Şeyhülislam", s. 92, 93, 95; Messick, "The Mufti", s. 110.

47 Örneğin Imber şeyhülislamın hükümlerinin belirli bir olaya ilişkin olmaktan ziyade genel bir geçerliliğe sahip olduğunu ifade etmektedir, bkz. Imber, "Eleven Fetvas", s. 148.

48 Gerber, *State, Society and Law*, s. 79. Ayrıca bkz. Wael b. Hallaq, "From Fatwas to Furu': Growth and Change in Islamic Substantive Law", *Islamic Law and Society*, c. 1 (Şubat 1994), s. 38; Ronald C. Jennings, "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, c. 48 (1978), s. 157.

49 Tyan, "Fatwa", s. 866.

50 Gerber, *State, Society and Law*, s. 82; Haim Gerber, *Economy and Society*, s. 208.

51 Gerber buna örnek olarak gösterilebilir.

beyan etmek özellikle Osmanlı bağlamında müftülerin fonksiyonlarından birisi olarak değerlendirilmektedir. Bazı araştırmacıların ifade ettiğine göre, diğer toplumlarda müftüler tavsiye makamında iken, Osmanlı toplumunda bir müftünün esas görevi mahkemeye görüş beyan etmektir ki bu görüş bağlayıcı olabilmektedir. Osmanlı'da müftünün yarı resmî bir konumu vardır. Bu bakımdan müftülerin görüşleri, İslam âlimlerinin mahkeme pratiği ile teori arasındaki bağı nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyar.

3. Fetva-Kanun İlişkisi

Müftülerin kanuna ve padişah fermanlarına göre fetva verdiği,⁵² ihtiyaç hissedildiği zaman 'kanun müftüsü'nden bilgi alındığı ve Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında fetva odasının, vakıf mülkiyeti ve mirî arazi konusundaki fetvaları yeni çıkan fermanlara göre sürekli ta'dil ettiği belirtilmiştir. Ebussuud'un *Ma'rûzât*'inin sultan fermanlarına dayanan en meşhur fetva mecmuası olduğu ifade edilmiştir.⁵³ Ayrıca Gerber arazi ile ilgili pek çok fetva bulunduğunu, bu fetvaların şeriattan ziyade kanuna atfen verildiğini ve özellikle arazi meselelerinde kanunların vazgeçilmez bir kaynak olduğunu belirtmiştir.⁵⁴

4. Fetva-Coğrafya İlişkisi

Osmanlı Devleti gibi birçok milletin yaşadığı geniş bir coğrafyada fetvanın işleyişi üzerinde önemle durulmaktadır. Fetvalardaki coğrafi ve etnik farklılıklardan bahsedilirken özellikle Arap ve Türk bölgeleri arasındaki farklara, hükümlerdeki farklılığa ve müftü kimliğine değinilmektedir.⁵⁵ Merkez ve taşra fetvaları arasında mukayese yapmak Batılı fetva çalışmalarının başka bir tezahürüdür. Örneğin Gerber, XVII. asırda Filistin müftüsü olarak görev yapan ve İngilizce fetva literatüründe kendisinden çokça bahsedilen Hayreddin er-Remli ile şeyhülislam (merkez) koleksiyonları arasında bir karşılaştırma yapmış ve farklılıklara dikkat çekmiştir.⁵⁶ Heyd merkez ve taşrada fetvaların kaynaklarının gösterilmesinin farklılığına dikkat çekerken⁵⁷ Powers, Avrupa, Anadolu ve Arap eyaletlerinde müftünün pozisyonundan bahsetmiştir.⁵⁸ Tucker ise fetvalardan hareketle Osmanlı Suriye ve Filistin'indeki aile hukuku meselelerini ele almıştır.⁵⁹ Zecevic'in Osmanlı Bosna'sındaki müftülüğü inceleyen çalışması da coğrafi bölge temelli önemli bir çalışmadır.

52 Masud, Messick, Powers, "Muftis", s. 20.

53 Heyd, "Ottoman Fetva", s. 55; ayrıca bkz. Gerber, *State, Society and Law*, s. 81.

54 Gerber, *Economy and Society*, s. 208.

55 Örneğin bkz. Gerber, *State, Society and Law*, s. 85.

56 Gerber, *State, Society and Law*, s. 83-84.

57 Heyd, "Ottoman Fetva", s. 45.

58 Masud, Messick ve Powers, "Muftis", s. 12-13.

59 Bkz. Judith E. Tucker, *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine* (Berkeley: University of California Press, 1998).

Yine fetvalardan hareketle bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıklara işaret edilmesi de bir diğer anlayıştır.⁶⁰ Ayrıca Imber, Osmanlı Devleti'nin fizikî büyüklüğü ve devlet içinde var olan insan ve inanç çeşitliliğinin hukuksal çoğulculuğu doğurduğunu ifade etmektedir.⁶¹ Bu çoğulculuk ve çeşitliliğin fetvada da tezahür ettiğini söylemek yanlış olmaz. Ankara ve Kayseri'nin bile merkeze göre farklı bir bölge olduğuna⁶² işaret eden Gerber, Osmanlı şeyhülislamı ile Suriye müftülerini bazı açılardan karşılaştırmaktadır. Mahallî bölgelerde müftünün sosyo-politik fonksiyonları olduğu ve ayrıca bölgesel koleksiyonlarda daha ampirik, gerçekçi ve daha az teorik bir görüntünün hâkim olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra merkezde problemin sadece ana hatları ile belli ve teorik olduğuna işaret edilmektedir.

5. Fetva-Mezhep İlişkisi

Fetva-mezhep ilişkisi literatürde değinilen bir başka konudur ve bu bağlamda daha çok Osmanlı Devleti içinde hangi mezhebe göre fetva verildiği üzerinde durulmuştur. Genelde devletin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebi esas alınmakla birlikte⁶³ Hanefî olmayanların çoğunlukta olduğu yerlerde halkın kendi mezhep ve geleneklerine göre hüküm verebildiği ve dahası o bölgelerdeki halkla aynı mezhepten olan önemli müftülerin yerel anlamda şeyhülislama benzer role sahip bir konumda olduğu ifade edilmiştir.⁶⁴ Ayrıca zamanın maslahatına daha uygun olduğu durumlarda diğer üç mezhebin görüşünün dikkate alındığı da belirtilmektedir.⁶⁵ Gerber, bununla ilgili Hayreddin er-Remlî'nin nafaka konusundaki bir fetvası üzerinde durmaktadır.⁶⁶ Heyd ise *müsteftî* başka bir mezhebe bağlı olsa dahi müftünün, kendi mezhebine göre fetva vermesi gerektiği hususuna işaret etmektedir.⁶⁷

6. Fetva-Dil İlişkisi

Konuyla ilgili bazı çalışmalarda coğrafi faktörlere paralel olarak fetvalarda hangi dilin kullanıldığı üzerinde durulduğu görülmektedir. Örneğin Heyd, dil başlığı altında şeyhülislam fetvalarının çoğunluğunun Türkçe olmakla birlikte

60 Örneğin Gerber merkezdeki koleksiyonlarda vakıf *icareteymi* ile ilgili sorular var iken bunun Filistin'deki fetvalarda yer almadığını, buna karşın Filistin'de vergi ile ilgili olarak *Kasm* (*qasm*) ifadesinin geçip bunun merkez koleksiyonlarında geçmediğini zikretmektedir, bkz. Gerber, *State, Society and Law*, s. 84.

61 Imber, *Ebu's-su'ud*, s. 6.

62 Gerber, *State, Society and Law*, s. 84.

63 Masud, Messick, Powers, "Muftis", s. 11.

64 Walsh, "Fatwa-Ottoman Empire", s. 867.

65 Heyd, "Ottoman Fetva", s. 56.

66 Haim Gerber, "Rigidity Versus Openness in Late Classical Islamic Law: The Case of the Seventeenth-Century Palestinian Mufti Khayr al-Din al-Ramli", *Islamic Law and Society*, c. 5, sy. 2, 1998, s. 193-194.

67 Heyd, "Ottoman Fetva", s. 56.

özellikle Arap bölgelerinde pek çok fetvanın Arapça olarak kaleme alındığını ve ayrıca şeyhülislamın bazı fetvalarının Farsça olarak verildiğini ifade eder.⁶⁸ İmber de fetvaların büyük çoğunlukla Türkçe olduğuna işaret etmektedir.⁶⁹

7. Klasik Oryantalist Yaklaşımına Getirilen Eleştirilerin Temel Unsuru Olarak Fetva

Fetvanın İslam hukukunun nitelikleri konusundaki bazı tartışmalarda etkili olduğu görülmektedir. Bazı klasik oryantalistlerce öne sürülen, İslam hukukunun spekülatif ve donmuş olduğu iddialarına yine Batılı araştırmacılar tarafından itirazlar yöneltilmiştir. Klasik yaklaşıma ilham veren Max Weber “kadı hukuku” (*kadi justice*) adını verdiği ve bir ideal tip olarak keyfi, şahsî ve sübjektif saydığı İslam hukukunun bir standarttan yoksun olduğunu ve bunun toplumun geri kalmasına sebebiyet verdiğini iddia ederken⁷⁰ Gerber’e göre İslam ve Osmanlı hukuku bir sisteme ve objektif kriterlere sahiptir.⁷¹ Gerber, genel olarak Osmanlı Devleti’nin XVI. ve XIX. yüzyıllar arası merkez kadı kayıtları ve fetva koleksiyonları üzerinden iki önemli sonuç ileri sürmektedir ki, Gerber’in şu bulguları, Weber’in İslam’ın hukukî kurumlarının toplumun gelişiminde geri kaldığına ve ekonomik gelişme önünde bir engel olduğuna dair tezini çürütmektedir:

a. Osmanlı hukuku, İslam hukukunun ağırlıklı keyfi olduğunu savunan Weber’in öğretisinin aksine nesnel, tahmin edilebilir ve kurumsal bir yapıya sahiptir.

b. Osmanlı hukuku İslam hukukudur. ‘Kanun’ şeriatın yerine geçmek için değil, ondaki boşlukları doldurmak için vardır.

Benzer biçimde Hallaq da oryantalistler arasında, İslam hukukunun spekülatif olduğuna dair bir yanılığın hüküm sürdüğünü, buna karşın İslam hukukunun somut ve günlük/pratik hayatla sıkı bir ilişki içinde bulunduğunu ifade eder. Hallaq fetvaların soyut bir soru-cevap faaliyeti olmanın ötesinde gerçek kişilerin dile getirdiği somut meselelere verilen hükümler olduğunu ifade edip bunu ciddî delillerle desteklemektedir.⁷²

68 Heyd, “Ottoman Fetva”, s. 46.

69 İmber, “Eleven Fetvas”, s. 142.

70 Bkz. Max Weber, *Economy and Society*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1978, s. 976.

71 Gerber, *State, Society and Law*, s. 176-177.

72 Hallaq fetvaların somut bir gerçeklik olduğuna dair aşağıdaki delilleri sunmaktadır: Fetvalarda “soru” ve “cevap” ibarelerinin geçmesi; bir kısım fetvaların, durumu belirlenmiş gerçek şahıslarla ilgili olması; fetvaların ek yorum ve soruya sahip olabilmeleri; pek çok fetvanın hukukla ilgisi olmayan, ancak reel dünyadan doğan meselelerle ilgili olması; fetvada sorunun formülasyonunun son derece hukukî bir formda olması; karşılıklı anlaşma ile ilgili fetvalarda anlaşmanın bir kopyasının olması; kadı kayıtlarında fetvaların bulunması; hipotetik ya da akademik gibi görünen fetvaların bile gerçek hayatta bir uzantısının olması; önemli müftülerin fetvalarının derlenmiş bir halde bulunması; fetva kitaplarının son derece pratik ve faydalı olması (Hallaq, “From Fatwas to Furu”, s. 3-9).

Bunun yanı sıra Schacht, İslam hukukunun donmuş ve nihaî şeklini almış olduğunu söylemiş ve görülen değişikliklerin pozitif hukuktan ziyade teori ve sistematik üstyapı ile ilgili olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca ona göre İslam hukuku Abbasîlerin ilk dönemindeki ekonomik ve sosyal şartları yansıtmaktadır ve ancak devlet ve toplum yoluyla genişleyebilmektedir. Schacht İslam hukukunun öğretisel gelişmesinde müftülere çok şey borçlu olduğunu ifade etmekle birlikte İslam hukukunu donmuş ve nihayet bulmuş olarak tanımlar. Onun bu anlayışında, fetvayı, toplumun değişen ihtiyaçları doğrultusunda İslam hukukunun gelişimine katkı sağlamayan bir unsur olarak görmesi etken olmuş sayılabilir. Hallaq, Schacht'ın İslam hukukunun katı ve nihayet bulmuş olduğunu söylerken fetvanın fonksiyonunu göz ardı ettiğini söylemekte,⁷³ Gerber de aynı görüşü kabul etmektedir. Gerber ve Hallaq'ın bu düşüncelerinde Osmanlı fetvası da şüphesiz etkili olmuştur. Bu bağlamda Gerber, Hayreddin er-Remlî'nin fetvaları üzerinden İslam hukukunun giderek kapalı ve taklide dayanan bir sistem haline gelmesi iddiasını reddetmektedir. Zira Remlî, fetvalarında bir taraftan önceki otoritelerin görüşlerini takip ederken diğer taraftan açıklık, esneklik ve canlılık özelliklerine sahiptir. Bunlar içtihadın araçları olan istihsân, örf vb. deliller yoluyla ortaya çıkmaktadır.⁷⁴ Bu anlamda, fetvalar üzerinde çalışan araştırmacıların, önceki dönemlerde oryantalist söylemde hakim olan İslam hukuku hakkındaki olumsuz kanaatleri daha doğru ve sağlıklı bir şekilde değerlendirdikleri görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı fetva çalışmalarının hacmi İngilizcedeki genel fetva literatürü içinde önemli bir yekûn tutar. Bu durum, Osmanlı'da fetva kurumunun son derece sistematik bir yapıya sahip olması ve alanla ilgili bol miktarda birinci el kaynak bulunmasının bir sonucudur. Bu değerlendirme yazısında Osmanlı'da fetva kurumu ile ilgili İngilizce literatüre yön veren temel yaklaşımlar, söz konusu çalışmaların genel özellikleri ve bu çalışmalarda öne çıkan ana temalar incelenmiştir. Bu çerçevede ilgili literatürde dönüm noktası teşkil eden çalışmalar ele alınmış ve bu çalışmaların birtakım özelliklerine değinilmiştir. Bunlar arasında araştırmacıların akademik arka planları, kaynak kullanımları, dil yeterlilikleri ve vurgu yaptıkları konulara dikkat çekilmiştir. Son bölümde ise bu çalışmalarda özellikle öne çıkan birtakım tema ve argümanlar ele alınmış, bu bağlamda vurgulanan Şeyhülislam'ın devlet içindeki konumu, fetva müessesesinin kanun yapımı, coğrafya, dil ve mezhep gibi kavram ve kurumlarla ilişkileri gibi konulara yer verilmiştir.

73 Hallaq, "From Fatwas to Furu'", s. 1.

74 Bkz. Gerber, "Rigidity", s. 165-195.

Yine bu çerçevede, özellikle 1960 sonrasında kaleme alınan eserlerde İslam hukukuna dair daha olumlu ve objektif kanaatlerin bulunduğu ve bu algı değişiminde fetva ve özellikle Osmanlı fetvası üzerine yapılan çalışmaların önemli bir payının olduğu görülmektedir. Klasik oryantalist çalışmalara hakim olan, İslam hukukunun statik, katı ve öznel olup bir standarda sahip bulunmadığı şeklindeki önyargılı yaklaşıma getirilen eleştirilerin alt yapısını oluşturmada fetva çalışmaları önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmaların da ortaya koyduğu gibi, fetva müessesesi İslam hukukunu geliştiren ve berraklaştıran bir özelliğe sahiptir ve bu hukukun gelişiminde önemli bir dinamik oluşturmuştur.⁷⁵ Zira müftüler tarafından üretilen yeni çözümler, hukuku donuklaşmaktan korumuştur. Yine toplumda yeni karşılaşılan meseleler öncelikle fetvalara yansımış, ayrıca fetva İslam hukukunun ve özellikle İslam içindeki farklı alt kültürlerin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Zira fetvaların çoğu, Müslüman toplumların gerçek hayatlarından doğmuş olup spekülasyon, hipotez ya da teori değildir. Fetva, hukuki değişimi ve sosyal düzeni yansıtan somut bir düzlemde gerçekleşir. Bu sebeplerle, söz konusu ikincil çalışmaların da ortaya koyduğu gibi Osmanlı fetva literatürü özellikle son birkaç asır içinde İslam hukukunun gelişim ve berraklaşmasında mühim bir role sahip olmuştur.⁷⁶

Önümüzdeki dönemde İngilizce literatürde Osmanlı dönemine dair fetva çalışmalarının artması şaşırtıcı olmayacaktır. Hem bugüne kadar yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar ve hem de akademik camiada konunun öneminin daha iyi anlaşılması bu kanaatin temelini oluşturmaktadır. Bu noktada özellikle Almanca, Fransızca ve diğer dillerdeki çalışmalarda konunun ele alınması daha sağlıklı ve bütüncül bir değerlendirme için önemli katkılar sağlayacaktır. Bu ise farklı dil, kültür ve akademik alanlardan araştırmacıların ortak çalışmalar yapmasını gerektirmektedir.

Seçme Kaynakça

Akpınar, Kürşad Urungu, "İltizam in the Fetvas of Ottoman şeyhülislam", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2000.

Arnaut, Muhammad Mufaku, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two Hijras and Two Fatwas", *Journal of Islamic Studies*, 1994, sy. 5 (2), s. 242-253.

Atçıl, Abdurrahman, "Procedure in the Ottoman Court and the Duties of Kadis", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2002.

75 Hallaq, "From Fatwas to Furu", s. 56.

76 Heyd, "Ottoman Fetva", s. 56.

Bulliet, Richard W., "The Shaikh al-Islam and the Evolution of Islamic Society", *Studia Islamica*, c. 35 (1972), s. 53-67.

Abu Manneh, Butrus, "A New Reading of the 'Islahat Fermanı' of 1856 in the Light of Fatwa Literature", *Xth International Congress of Economic and Social History of Turkey, 28 September – 1 October 2005*, Venice.

Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem: The Hebrew University, 1988.

Gerber, Haim, "Rigidity Versus Openness in Late Classical Islamic Law: The Case of the Seventeenth-Century Palestinian Mufti Khayr al-Din al-Ramli", *Islamic Law and Society*, sy. 5 (2), 1998, s. 165-195.

Gerber, Haim, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany: State University of New York Press, 1994.

Hallaq, Wael b., "From Fatwas to Furu': Growth and Change in Islamic Substantive Law", *Islamic Law and Society*, 1 (Şubat 1994), s. 17-56.

Hosainy, Hadi Mohammed, "Sulh in Eighteenth-Century Ottoman Fatwa Compilations", Yüksek Lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2007.

Heyd, Uriel, "Some Aspects of the Ottoman Fetwa", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, c. 32, 1969, s. 35-56.

Imber, Colin, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Stanford University Press: Stanford, California, 1997.

Imber, Colin, "Eleven Fetvas of the Ottoman Sheikh ul-Islam Abdurrahim", *Islamic Legal Interpretation: Muftis and Their Fatwas*, Muhammad Khalid Masud, B. Messick, and D. S. Powers (eds.), Cambridge, Mass., London 1996, s. 141-149.

Imber, C. H., Reviewed work(s): *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* by R. C. Repp, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, c. 51, sy. 3 (1988), s. 563-564.

Jennings, Ronald C., "Kadı, Court, and Legal Procedure in 17th c. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, c. 48 (1978), s. 133-172.

Joseph, Sabrina, "An analysis of Khayr al-Din al-Ramli's Fatawa on Peasant Land Tenure in Seventeenth-Century Palestine", *Arab Studies Journal*, c. 6, sy. 2 (1998), s. 112-127.

Karpat, Kemal. H., "Ifta and Kaza: The İlmiye state and modernism in Turkey, 1820-1960", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, c. 1, Imber, C. / K. Kiyotaki (eds.), London 2005.

Khan, Muhammad Aslam, "Ifta in the Period of Ottoman Empire", *Gomal University - Journal of Research*, c. 23, sy. 2 (2007), s. 125-130.

Kozlowski, G.C. "Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition", *American Journal of Legal History*, 43: 101.

Kramers J. H., "Shaikh al-Islam", *Encyclopedia of Islam* (I. edisyon).

Macdonald, D. B., "Fatwa", *Encyclopedia of Islam* (I. edisyon).

Massud, Muhammed Khalid, Brinkley Messick ve David S. Powers (eds.), *Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas*, Harvard University Press, Cambridge, 1996.

Meservey, Sabra Follet, "Fezullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam", Doktora tezi, Princeton University, 1965.

Messick, Brinkley, "The Mufti, The Text and the World: Legal Interpretation in Yemen", *Man*, c. 21, sy. 1 (Mart 1986), s. 102-119.

Nafi, Basheer M., "Abu al-Thana' al-Alusi: An Alim, Ottoman mufti, and exegete of the Qur'an", *International Journal of Middle East Studies*, c. 34, sy. 3, s. 465-494.

Ökten, Ertuğrul, "Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas of Ibn Kemal", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1996.

Peters, Rudolph, "Muhammad al-Abbasi al-Mahdi (d. 1897), Grand Mufti of Egypt, and his al-fatawa al-mahdiyya", *Islamic Law and Society*, c. 1, sy. 1 (1994), s. 66-82.

Peters, Rudolph, "The Ottoman Jihad Fatwa of November 11th, 1914," *Jihad in Classical and Modern Islam*, Princeton, N.J., 1996, s. 55-57.

Pixley, Michael M., "The Development and Role of the Şeyhülislam in Early Ottoman History", *Journal of the American Oriental Society*, c. 96, sy. 1 (Jan.-Mar.,1976), s. 89-96.

Repp, R.C., *Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London, 1986.

Repp, R. C., "Shaykh al-Islam, 'In the Ottoman Empire'", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon).

Schacht, Joseph, "Abu'l Su'ud", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon).

Seikaly, Samir, "Land Tenure in 17th Century Palestine: the Evidence from the al-Fatawa al Khayriyya", (der. Tarif Khalidi), *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, 1984, s. 397-408.

Tucker, Judith E., "Biography as History: The Exemplary Life of Khayr al-Din al-Ramli", *Auto/Biography and the Construction of Identity and Community in the Middle East*, Mary Ann Fay (ed.), New York: Palgrave, 2002, s. 9-18.

Tucker, Judith E., *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*, Berkeley: University of California Press, 1998.

Tuşalp, Emine Ekin, "Treating Outlaws and Registering Miscreants in Early Modern Ottoman Society: A Study on the Legal Diagnosis of Deviance in Sheyhülislam Fatwas", Yüksek Lisans tezi, Sabancı Üniversitesi, 2005.

Tyan, E., "Fatwa", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon).

Walsh, J.R., "Fatwa -Ottoman Empire-", *Encyclopedia of Islam* (II. Edisyon), s. 866-867.

Yaycıoğlu, Ali, "Ottoman Fatwa: An Essay on Legal Consultation (Ifta) in the Ottoman Juridical Culture 1500-1700", Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997.

Zecevic, Selma, "On the Margin of Text, On the Margin of Empire: Geography, Identity, and Fatwá-Text in Ottoman Bosnia", Doktora tezi, Columbia University, 2007.

İngilizce Literatürde Osmanlı Dönemi Fetva Çalışmaları

İsmail CEBECİ

Özet

İslam hukukunun temel kavramlarından biri olan *fetvanın* Osmanlı pratiği, Batı'da ve özellikle İngilizce literatürde gün geçtikçe daha fazla ilgi görmektedir. Bu hususta, Osmanlı döneminde fetva müessesesinin ayrıntılı bir prosedüre sahip olup kurumsal bir yapı kazanmasının yanı sıra ilgili döneme ilişkin orijinal belge ve kayıtlara nispeten kolaylıkla ulaşılabilmesi de etkili olmuştur. Bu durum hem kurumlar tarihi ve hem de İslam hukuk tarihi açısından Osmanlı dönemi fetvalarını çok önemli bir konuma getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, İngilizce literatürde Osmanlı dönemi fetvalarına ilişkin olarak yapılan çalışmaları değerlendirmek ve temel yaklaşımları ortaya koymaktır. Bu bağlamda, literatürdeki temel bakış açıları, yöntemler ve fetvanın -devlet, mezhep ve coğrafya gibi- kavramlarla ilişkisine yönelik dikkat çekilen noktalar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Fetva Çalışmaları, Fetva, Müftü, Şeyhülislam, İslam Hukuku.

Studies on Ottoman Fatwa in English

İsmail CEBECİ

Abstract

One of the essential concepts of Islamic law, the *fatwa* and its practice in the Ottoman milieu has received an increasing interest from the West, particularly in literature written in English. This situation could be partly explained by the fact that the Ottoman *fatwa* had an institutional character with detailed procedures, and that it was relatively easy to have access to original documents and records in the Ottoman context. Hence the study of the Ottoman *fatwa* has become significant for both institutional history and the history of the Islamic law. This review article aims to critically evaluate the main perspectives and representative studies on the Ottoman *fatwa* in the literature written in English. In this context, it examines the main assumptions, methods and arguments of these studies as well as the major points they emphasize, such as the *fatwa* institution's relationships with the state, legal schools, and geography.

Keywords: Ottoman *Fatwa* Literature, *Fatwa*, *Mufti*, *Shaikh al-Islam*, Islamic Law.

